

Reigerbossen en percepties van reigers in de late middeleeuwen, 1300-1500

Sander Govaerts

Reigers zijn vrij opvallende vogels die bijna overal ter wereld nabij visrijke wateren worden aangetroffen. Ze zijn vandaag de dag zo gewoon, dat we ons niet kunnen voorstellen dat de reiger in de middeleeuwen een belangrijke rol speelde in de adellijke jacht, het natuurbeheer en de eetcultuur.

In het gedicht *De Eden van de reiger* (*Les Voeux du héron*) uit 1340 spoort graaf Robert van Artois de Engelse koning Edward III aan zijn Franse tegenhanger de oorlog te verklaren door hem een eed te laten zweren op een opgediende reiger, ‘de lafste van alle dieren’. Twee ‘Nederlandse’ edellieden, Jan van Beaumont – heer van Gouda en Schoonhoven – en Jan van Valkenburg waren hier getuige van. Dit past binnen een veel grotere traditie, want ook op andere adellijke vogels, zoals zwanen, pauwen en sperwers, werden – al dan niet fictieve – eden gezworen. Zeer bekend is bijvoorbeeld de Eed op de Fazant uit 1454, waarin Philips de Goede zweert dat hij een kruistocht zal ondernemen.¹

Opmerkelijk aan *De Eden van de reiger* is dat de reiger negatief wordt afgeschilderd, als een laf dier. Het gedicht was bedoeld als politieke satire en is met name geïnspireerd op de ridderroman uit dezelfde periode, *De Eden van de Pauw*, waarin pauwvlees voedsel voor de dapperen wordt genoemd. Vermoedelijk zocht de anonieme schrijver naar een vogel die nauw verbonden was met adellijke status, maar waaraan tegelijkertijd een negatieve invulling kon worden gegeven. Volgens middeleeuwse encyclopedieën en bestiaria – boeken waarin natuur vanuit de christelijk moraal wordt besproken – vluchten reigers voor stormen en onweer en proberen deze te vermijden door boven de wolken te vliegen. Reigers kunnen op deze manier als een allegorie worden beschouwd – de reiger als symbolische voorstelling – voor mensen die bang zijn voor de wanorde in de wereld of meer met het hemelse dan het aardse bezig zijn. Voor geestelijken zijn dit positieve eigenschappen, voor ridders zijn ze eerder negatief.²

Het is opvallend dat juist in de periode dat het gedicht geschreven werd, de vroege veertiende eeuw, de beeldvorming van reigers in Noord-Europa sterk veranderde. In de vroege middeleeuwen (500-1000) waren reigers waarschijnlijk geen bijzonder belangrijke vogel. Reigervlees stond bekend als onsmakelijk. Daarnaast eten reigers vis, waardoor ze

economische schade veroorzaken. Ze werden om die reden ook wel vervolgd. Het is opvallend dat middeleeuwse miniatures tot in de veertiende eeuw zelden reigers accuraat afbeelden. Grote reigerachtige vogels komen op miniatures vrij vaak voor, maar deze vogels lijken veel meer op kraanvogels (typische staartveren, rode kop) of ooievaars (wit verenkleed, nestelend op gebouwen) dan op reigers. De ‘reiger’ in de geïllustreerde veertiende-eeuwse kopie van Jacob van Maerlant’s *Der Naturen Bloeme* die zich nu in de Koninklijke Bibliotheek bevindt, heeft een blauwgrijs verenkleed en de staartveren van een kraanvogel.³

De enige waarde die reigers aanvankelijk hadden was te dienen als prooi bij de valkenjacht. Reigers zijn veel groter dan haviken en gier- of slechtvalken. Deze roofvogels werden bijgevolg speciaal getraind om reigers aan te vallen. Het resulterende ‘spektakel’ werd als één van de hoogtepunten van de adellijke jacht beschouwd, juist omdat het opleiden van een ‘reigervalk’ zo moeilijk en duur was. Reigervalken waren waarschijnlijk dan ook vrij zeldzaam.

Het vermarkten van de wildernis

In de dertiende en veertiende eeuw steeg de economische waarde van reigers omdat er steeds meer vraag was naar jonge exemplaren. Hun vlees was minder taai dan dat van volwassen vogels. Hierdoor nam het belang toe van een tweede, intensievere en gecommercialiseerde, vorm van reigerjacht: het ‘oogsten’ van reigerkolonies door op grote schaal juveniele vogels uit hun nest te halen. Deze ‘jachtmethode’ werd vermoedelijk voor het eerst in Frankrijk toegepast, mede bedacht door de Franse graaf Robert van Artois (1250-1302). Het is wellicht geen toeval dat zijn gelijknamige kleinzoon een hoofdrol speelde in de *Eden van de Reiger*.

Uit overgebleven administratie weten we dat graaf Robert in de late dertiende eeuw speciale maatregelen nam om zijn jachtpark te Hesdin te beheren. Hiertoe behoorde het beschermen van zijn reigerkolonie met een gracht en poort en het aanstellen van een reigerwachter. Waarschijnlijk haalde hij zijn inspiratie voor deze maatregelen uit Zuid-Italië. De graaf verbleef in de jaren 1280 in Napels, waar hij in contact kan zijn gekomen met Frederik II’s boek over de valkenjacht, een boek dat op dat moment nog weinig verspreid en dus onbekend was. De reigerjacht en het opleiden van reigervalken wordt hierin uitvoerig besproken.⁵

Implementatie

Het duurde enkele tientallen jaren voor deze innovaties in het huidige Nederland werden toegepast. Bewaarde rekeningen van de graaf Willem IV van Holland (1337-1345) wijzen

erop dat hij in 1345 een ‘voghelhuus’ liet bouwen in twee bossen, het Bindelmeerbroek bij Amsterdam en het Nieuwenbroek bij Gouda. Deze bossen werden tegelijkertijd ook met een omvangrijke gracht omringd. De vogelhuizen waren vermoedelijk onderkomens voor tamme of gevangen reigers die wilde soortgenoten moesten lokken. De bouw van dergelijke structuren wordt in het populaire Franse handboek *L’agriculture et maison rustique* uit 1564 – in het Nederlands vertaald als *De landtwinninge ende hoeve* – uitgelegd. We weten dat graaf Jan I (1284-1299) het Bindelmeerbroek, dat oorspronkelijk aan de heren van Amstel toebehoorde, in 1285 in handen kreeg als een leen van de bisschop van Utrecht. In 1298 verwierf hij er de volledige zeggenschap over. De reigerkolonie in dit broekbos was belangrijk genoeg om expliciet in oorkondes te vermelden (*Bindelmerebroke ende dat bussce daer de reyghers inne broeden*).⁶

Hoewel het belang van dit reigerbos als statussymbool vanaf het begin werd erkend, duurde het meer dan een halve eeuw voor de graven van Holland de reigeroogst in hun nieuwverworven heerlijkheid intensiverden. Dit bevestigt dat het om een innovatie gaat die voor het eerst door de graaf van Artois werd toegepast. Het graafschap Holland was sinds 1299 met Henegouwen (nu aan beide zijden van de Frans-Belgische grens) in een personele unie verbonden, wat de uitwisseling van nieuwe jachttechnieken zeker zal hebben vergemakkelijkt. Er zijn geen rekeningen uit de regeerperiode van Jan van Beaumont – een jongere zoon van graaf Jan II van Avesnes – bewaard gebleven, dus wij weten niet of hij in het midden van de veertiende eeuw ook een vogelhuis in het Goudsche bos liet bouwen. De rekeningen van de rentmeesters van zijn zoon, Jan van Blois, noemen enkel een poortgebouw en een met water gevulde gracht. Het is goed mogelijk dat er in het Goudsche bos geen onderkomen voor reigers gebouwd hoefde te worden omdat er al een grote reigerkolonie in het broekbos huisde. De bouw van een ‘vogelhuis’ was vermoedelijk alleen zinvol als er nog geen reigerkolonie bestond of als deze zo klein was dat de continuïteit van de reigerpopulatie in gevaar kwam.⁷

Nieuw ‘natuurbeheer’

Dit nieuwe beheer van reigerkolonies past binnen een meer algemene tendens naar intensiever gebruik van de wildernis en commercialisatie van wilde dieren. Reigers vormen natuurlijk concurrenten voor de commerciële visserij, die ook in deze periode een sterke uitbreiding kent (vooral op paling). Adellijke status is echter gebaseerd op het behouden van het wankel evenwicht tussen economische noodzaak en uiterlijk vertoon. Eilandjes van wildernis, zoals broekbossen waarin reigerkolonies huizen, zijn minder productief dan landbouwgrond, maar

ze leveren de eigenaar wel veel prestige op. De vogels konden bejaagd worden met valken, als relatiegeschenk dienen of worden verkocht.

Gedurende de hoge middeleeuwen (1000-1300) werden grote stukken ‘wildernis’ – vooral veengebied – omgezet in landbouwgrond. Door deze veenontginningen daalde de bodem ten opzichte van het zeeniveau en werd ontwatering bemoeilijkt. Mede hierdoor ontstonden grote visrijke binnenmeren zoals het Bindelmeer bij Amsterdam (nu de Bijlmer) die op hun beurt weer reigers zullen hebben aangetrokken. Door verlanding komen ook broekbossen – bossen op vochtige of natte bodem of bodem die periodiek overstroomd wordt – tot stand die deze vogels een geschikte nestgelegenheid boden (bijv. het Bindelmeerbreek, nu de wijk Reigerbos in Amsterdam-Zuidoost).

De reigerkolonie in het Goudsche bos

Wij weten vrij veel over het beheer van de reigerkolonie in het Goudsche bos in de periode 1357-1377 omdat de rekeningen van de rentmeesters van Jan van Blois bewaard zijn gebleven. Daar deze functionarissen hun inkomsten en uitgaven moesten verantwoorden, hebben wij vrij gedetailleerde gegevens over de aantallen reigers die jaarlijks uit het bos werden gehaald: in 1358, bijvoorbeeld, werden 1032 blauwe reigers en 2000 kwakken gevangen, terwijl in 1372 tussen de 1649 en 3299 blauwe reigers en kwakken en 840 witte vogels verkocht werden. Daarnaast werden ook nog eens 866 blauwe reigers en kwakken geschonken. Het is bijzonder interessant dat de rekeningen een onderscheid maken tussen verschillende soorten vogels. De exacte prijs kon per jaar verschillen, maar voor een honderdtal ‘*grauwe(n) en quac(ke) reyghers*’ werd standaard een veel hogere prijs betaald dan voor honderd ‘*witten voghel*’. Deze laatste term was een verzamelnaam voor ‘*witte(n) reyghers*’ en ‘*lepelaers*’.⁸ Purperreigers komen overigens niet in de rekeningen voor, vermoedelijk omdat zij in de late middeleeuwen niet in Nederland broedden. Botten van een purperreiger zijn tot nu toe slechts één keer in een middeleeuwse context teruggevonden (vijftiende-eeuws Alkmaar). Volgens Cornelis Nozeman (late achttiende eeuw) is de soort af en toe op Nederlands grondgebied te zien, maar niet als broedvogel.⁹

We moeten voorzichtig zijn met de interpretatie van deze gegevens, want de aantallen reigers die in de rekeningen genoemd worden, komen meestal niet overeen met het aantal werkelijk gevangen dieren. In de boekhouding wordt namelijk expliciet aangegeven dat twee kwakken evenveel waard zijn als één blauwe reiger. Daarnaast worden de reigers per ‘grote honderd’ verkocht, wat betekent dat honderdtwintig vogels als honderd geteld worden. Als de rentmeester in het boekjaar 1371-1372 aangeeft dat er 1375 blauwe reigers en kwakken

verkocht worden, worden daar dus minstens 1651 (op twee kwakken na allemaal blauwe reigers) en maximaal 3298 (allemaal kwakken op één blauwe reiger na) vogels mee bedoeld. Tot slot mocht de rentmeester zoveel reigers eten als hij wilde. De exacte aantallen werden niet genoteerd.

Er is veel discussie over de identiteit van de eerdergenoemde ‘*witte reyghers*’. Ze zijn minder waard dan kwakken, wat een relatief kleine vogel suggereert, de kleine zilverreiger dus. Tot nog toe zijn er alleen botten van grote zilverreigers tijdens archeologische opgravingen in Nederland teruggevonden. Het is bijgevolg evengoed mogelijk dat de ‘witte vogels’ enkel minder waard waren omwille van hun smaak. Jacob van Maerlant zegt uitdrukkelijk in zijn *Der Naturen Bloeme* dat witte reigers en lepelaars minder lekker zijn dan grauwe reigers.

Ongeacht of de witte reigers in kwestie grote of kleine zilverreigers waren, of een combinatie van beiden, hun aanwezigheid is zeer opmerkelijk. Er worden namelijk in het beroemde jachttraktaat *Jacht-Bedryff* – dat de situatie in Holland in de vroege zeventiende eeuw beschrijft – geen witte reigers genoemd. Blauwe reigers, kwakken en lepelaars kwamen wel voor. Vermoedelijk profiteerden zilverreigers van het relatief warme klimaat tijdens de hoge middeleeuwen, het zogenaamde Middeleeuwse klimaatoptimum (950-1250) om zich naar Noord-Europa te verspreiden. De verdwijning van de witte reigers zou dan grotendeels samenhangen met de zogenaamde Kleine IJstijd. Die duurde van de vijftiende tot en met de negentiende eeuw.¹⁰ Zowel de grote als kleine zilverreiger zijn tegenwoordig (opnieuw) aanwezig als broedvogels in Nederland. Hun noordwaartse expansie is mogelijk gemaakt door het beschikbaar komen van nieuwe leefgebieden – de Oostvaardersplassen – en de opwarming van de aarde.

De jaarlijkse reigerroogst

De ‘reigerroogst’ duurde ongeveer tien weken en startte meestal in mei, dus vlak voordat de jongen het nest verlaten. Een viertal arbeiders werkten drie dagen per week in het reigerbos. Ze gebruikten ijzeren haken om de nesten te schudden zodat de jonge reigers naar beneden vielen en in korven gevangen konden worden. Zij werden vervolgens in grotere korven op een wagen geplaatst waarmee ze uit het broekbos werden getransporteerd. Jaarlijks moesten naalden, garen en aas worden aangekocht. Het was immers gebruikelijk de ogen van de reigers dicht te naaien om het vervoer en het voederen te vergemakkelijken. De rekening van 1367-1368 vermeldt ook de aankoop van spijkers om netten tegen vensters te spijkeren. Vermoedelijk werden op dat moment de reigers nog in het poortgebouw aan de rand van het

Goudsche bos ondergebracht. Enkele jaren later duikt een ‘reyghers huus’ in de rekeningen op, dat zich naast de kasteelgracht van de burcht van Gouda bevond.¹¹

Vanuit Gouda werden de reigers verder over het graafschap Holland verspreid: een flink aantal (tot wel een duizendtal blauwe reigers) werd geschonken aan edellieden waar Jan van Blois vriendschapsbanden mee onderhield, aan de stadsbesturen van Gouda, Schoonhoven en Dordrecht en aan de leden van het eigen huishouden. De overige vogels werden verkocht aan handelaars uit Dordrecht en Gouda. In de zestiende en zeventiende eeuw werden grote aantallen reigers naar Engeland en in mindere mate het huidige België en Duitsland vervoerd. Vermoedelijk begon deze handel al in de late middeleeuwen. Bewaarde tolrekeningen uit de late veertiende eeuw vermelden in ieder geval reigers die van Woudrichem naar de Maasmonding werden getransporteerd.¹²

Tussen marktwerking en ecologische realiteit

Hoewel reigers in de late middeleeuwen op grote schaal verhandeld werden, mogen de opbrengsten zeker niet overschat worden. Juist omdat reigers in aanzienlijke aantallen werden gevangen was de marktprijs van een reiger in de late middeleeuwen niet bijzonder hoog. Een blauwe reiger was in het begin van de veertiende eeuw ongeveer dubbel zoveel waard als een gans of een kapoen (gecastreerde haan) en tegen het einde van die eeuw werd er ongeveer dezelfde prijs voor neergeteld. Het was wel een duur vlees, maar niet te vergelijken met een echt prestigieuze vogel zoals een pauw of zwaan.

Het is typisch dat de roerdomp – een reigerachtige vogel met een bruine schutkleur – wel als adellijk voedsel werd beschouwd. Deze was in de jaren 1330 gemiddeld dubbel zoveel waard als een blauwe reiger. Roerdompen broeden niet in kolonies en zijn bovendien zeer schuw en goed gecamoufleerd. Zij werden bejaagd met valken, voornamelijk gedurende de paartijd wanneer de mannetjes hun typische roep laten horen. Daarnaast werden jongen ook uit het nest gehaald als dat gelokaliseerd kon worden. De rekeningen van de abdij van Rijsenburg vermelden in 1484 de aankoop van aal om roerdompen te voeden.¹³

Het lot van de reigerkolonie in het Goudsche Bos

Tegenover de relatief lage prijs voor de geoogste reigers staat het beheer van reigerbossen dat juist grote investeringen vergde. De rekeningen van de rentmeesters van Jan van Blois – eigenaar van het Goudsche Bos – tonen aan dat de uitrusting voor de reigervangst (een wagen, haken, korven, ladders etc.) ieder jaar gerepareerd of vervangen moesten worden. Ook werd tijdens de eigenlijke ‘oogst’ een wachter in dienst gehouden om het bos te bewaken. Dat was

geen overbodige maatregel, want het slot van het poortgebouw moest meermaals vervangen worden omdat het was opengebroken of gestolen. In de jaren 1370 patrouilleerden tijdens de wintermaanden standaard twee bewakers in het bos omdat het water in de grachten bevroor en geen barrière meer vormde tegen menselijke indringers.

Ook het beheer van het bos zelf vereiste kosten, zo moest de gracht meermaals uitgediept en verbreed worden omdat het waterpeil te laag was. Daarnaast werden regelmatig nieuwe bomen (wilgen, essen en elzen) aangeplant. In het Goudsche bos werd namelijk ook hop verbouwd en hout gekapt.

De noodzaak van al deze investeringen maakten vooral kleinere reigerkolonies verlieslijdend. In het eerdergenoemde handboek *De landtwinninge ende hoeve* uit de zestiende eeuw wordt opgemerkt dat reigerbossen veel kosten met zich meebrengen en alleen aan te raden zijn als de bezitter een voorliefde voor de valkenjacht heeft of af en toe een reigerborst op tafel wil zien. Eigenaars die met roofvogels op reigers wilden jagen deden er bovendien goed aan er één of meer reigers te vangen, deze naar elders te transporteren en daar te gaan jagen. Door in de onmiddellijke nabijheid van de kolonie te jagen zouden ze immers de broedende vogels kunnen verstoren. Volgens een rekening uit het boekjaar 1361-1362 reisde een dienaar van Jan van Blois naar Noord-Holland om daar een havik tot de reigerjacht op te leiden.¹⁴

Door de combinatie van hoge mortaliteit onder jonge reigers, problemen met de watertoevoer en overmatige houtkap nam het aantal reigers in het Goudsche bos gestaag af. De rekening van de rentmeester uit 1364-1365 geeft aan dat op bevel van de graaf alleen kwakken en witte vogels uit het bos werden gehaald. Dit wijst erop dat het niet goed ging met de plaatselijke populatie van blauwe reigers. Mogelijk werden de jaren daarvoor te veel blauwe reigers geoogst omdat deze nu eenmaal het meeste opbrachten en prestigieus waren. Uit de rekeningen blijkt bijvoorbeeld dat gedurende de jaren steeds meer reigers werden geschonken. Dit waren bij voorkeur blauwe reigers. Bovendien werd vaak niet alleen in de lente-zomer, maar ook in de late zomer-herfst geoogst. Toch is het opmerkelijk dat de kwak, nu een zeer zeldzame vogel, al in 1357 de kolonie domineerde.¹⁵ Vermoedelijk waren blauwe reigers kwetsbaarder voor strenge winters, omdat een deel van de populatie in Nederland overwinterde.

De rentmeesters probeerden deze dalende trend te stoppen door vanaf 1372 premies te betalen om zwarte kraaien te doden. Zij deden immers 'veel schade' onder de jonge reigers. Zodra het aantal gewenste prooidieren afneemt is de kans groter dat dierlijke predatoren, waarvan de invloed op zich vrij beperkt is, als schadelijk worden ervaren zodat uitroeiing

wenselijk wordt. Uiteindelijk maakte een overstroming met zeewater in 1377 een einde aan de reigerkolonie nabij Gouda. Veel bomen stierven af en werden niet meer vervangen. In plaats daarvan werd het broekbos ontwaterd en als landbouwgrond verpacht. Waarschijnlijk bestond de kolonie na de overstroming nog, maar de waren kosten haar opnieuw rendabel te maken te hoog. De rentmeester maakte van deze verstoring gebruik een radicaal ander beheer te voeren, waarin de nadruk op landbouw en boomkap lag.

Latere reigerbossen

Het lot van de reigerkolonie in het Goudsche bos is verre van uitzonderlijk. Ook andere kolonies verdwenen na verloop van tijd door overexploitatie en landschappelijke veranderingen. De kolonie in het Nieuwenbroek, waar Willem IV in 1345 een vogelhuis liet bouwen, verdween mogelijk al voor die van het Goudsche bos of kwam nooit echt van de grond. De kolonie in het Bindelmeerbroek hield het nog tot het begin van de vijftiende eeuw uit. De rekeningen van de graven van Holland wijzen erop dat de kolonie in de jaren 1390 aan de houtvester van het Haarlemmerhout werd verpacht. Naast de eigenlijke pachtprijs moest hij jaarlijks reigers aan het grafelijk hof leveren. In de late veertiende eeuw kwam ook een nieuwe grote kolonie op, die in het Zevenhuizense bos. In 1396 verkocht Jan van der Duyn, heer van dit gebied, zestien reigers aan de rentmeester van Guy van Blois, die zijn oudere broer Jan opgevolgd was als heer van Gouda.¹⁶ De kolonie in Zevenhuizen was vermoedelijk de grootste kolonie in de Nederlanden van de vijftiende tot het einde van de zeventiende eeuw.¹⁷ Daarna nam Schollevaarseiland haar rol over. Van het bos is een kaart bewaard gebleven die de situatie in de zestiende eeuw weergeeft. Het toont duidelijk het planmatig karakter van de kolonie aan: de bomen waren in rijen aangeplant en de kolonie was in verschillende districten onderverdeeld, die door grachten van elkaar werden gescheiden. Dit zal de oogst waarschijnlijk hebben vergemakkelijkt.¹⁸

Naarmate de kennis voor het oprichten en het beheer van reigerbossen zich verspreidde, duiken reigerbossen ook in andere delen van Nederland op: in Breda, Boxmeer, Sint-Maartensdijk en Montfort nabij Roermond. Deze kolonies waren nauw verbonden met de status van de heerlijkheden waar ze deel van uitmaakten en de macht van hun bezitter. Het is geen toeval dat in de zeventiende en achttiende eeuw de stadhouder en zijn familie een belangrijke rol spelen in het beheer van reigerbossen en deze onder meer op de Veluwe lieten aanleggen.

Op dit moment is het niet duidelijk hoe al deze kolonies zich tot elkaar verhielden en in welke mate de Nederlandse reigerpopulatie op lange termijn fluctueerde als gevolg van de aan- of afwezigheid van geschikte habitats. Het is wel waarschijnlijk dat reigerbossen een belangrijke rol hebben gespeeld in het behoud van de lepelaar voor de Nederlandse fauna. Tot voor kort was Nederland immers het enige Noord-Europese land waar nog lepelaars broeden. Dit neemt niet weg dat de jaarlijkse ‘oogst’ de reigerkolonies ook onder grote druk zetten en de soort mogelijk heeft verhinderd zich naar andere regio’s te verspreiden. De commercialisatie van de wildernis in de late middeleeuwen stimuleerde mensen aan ‘natuurbehoud’ te doen, maar dit natuurbeheer was mijlenver verwijderd van wat de overheid en vogelliefhebbers daar nu onder verstaan.

Sander Govaerts is postdoctoraal onderzoeker bij het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen. In 2020-2021 onderzocht hij aan de Universiteit Utrecht de vogeldiversiteit van het graafschap Holland in de veertiende eeuw.

Literatuur

- Albarella, U. en R. Thomas (2002). 'They dined on Crane. Bird Consumption, Wild Fowling and Status in Medieval England', *Acta zoologica cracoviensia* 45, p. 23-38.
- Estienne, C., (1566). *De landtwinninge ende hoeve*. K. Stevens (vert.). Antwerpen.
- Farmer, S. (2013). 'Aristocratic Power and the "Natural" Landscape: The Garden Park at Hesdin, ca. 1291-1302', *Speculum* 88:3, p. 644-680, aldaar p. 662-668.
- Govaerts, S. (2021). 'De Nederlandse biodiversiteit in de late middeleeuwen: een verkenning', *Ex Tempore* 40:1, p. 24-41.
- Hamaker, H.G. (red.) (1875-1878). *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis*, 3 vols. Utrecht, vol. 1.
- Hüffer, M. (1951). *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijnsburg*. Den Haag.
- Ibelings, B. (2012). 'Oogst en consumptie van vogels. Het Zevenhuizense bos in de late zestiende eeuw', *De Schatkamer. Regionaal Historisch Tijdschrift Midden-Holland* 26, p. 37-46.
- Jacob van Maerlant (1981). *Der Naturen Bloeme*, in: M. Gysseling (red.), *Corpus van Middelnederlandse teksten Reeks II: Literaire Handschriften Deel 2, Der Naturen Bloeme*. Den Haag, p. 135-136 (vers 4985-4990). Een digitale versie van deze editie is beschikbaar via <https://dbnl.org/>.
- Koch, A.C.F. et al. (red.) (1970-2006). *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 5 vols. Den Haag.
- Muller, S. (1889-1891). *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336*, 2 vols. Utrecht, vol. 2, XLVIII-L.
- Niermeijer, J.F. en J.G. Smit (red.) (1968-1997). *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, 2 vols. Den Haag, vol. 1.
- Nozeman, C. en M. Houttuyn (1809), *Nederlandsche Vogelen*, vol. 4, Amsterdam. De digitale versie kan geraadpleegd worden via de website van de Koninklijke Bibliotheek (<https://www.kb.nl/themas/boekkunst-en-geillustreerde-boeken/nederlandsche-vogelen-van-nozeman-en-sepp>).
- Rijk, J H. de (2015). 'Vogels en mensen in Nederland 1500-1920' (Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam). De handelseditie is gepubliceerd door Anoda Publishing.
- Scheygrond, A. (1988). 'Het Goudsche Bosch. Een vogelparadijs in vroeger eeuwen' *Het Vogeljaar* 36, p. 81-86.
- Swaen, A.E.H. (red.) (1948). *Jacht-Bedryff*. Leiden.

- Uytven, R. van (2003). *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Whiting, B.J. (1945). 'The Vows of the Heron' *Speculum* 20, p. 261-278.
- Yapp, B. (1982). *Birds in Medieval Manuscripts*. New York: Schocken Books.

Noten

- 1 Whiting (1945), p. 261-278.
- 2 Jacob van Maerlant (1981), p. 135-136 (vers 4985-4990).
- 3 De reiger staat afgebeeld op folio 75v. van het handschrift.
<https://www.kb.nl/dernaturenbloeme>; Yapp (1982), p. 13-18.
- 4 Den Haag, Nationaal Archief (NA), 3.19.10, Archief van de Graven van Blois, inv. nr. 42 Rekening 24 december 1365- 25 december 1366, f. 75r. Transcripties van deze rekeningen zijn beschikbaar via de Hollandse Genealogische Databank (<https://www.hogenda.nl/hogenda-bronnen/?letter=S>).
- 5 Farmer (2013), p. 644-680, aldaar p. 662-668.
- 6 Hamaker (1875-1878), p. 348-349, 353, 407-408; Koch et al. (1970-2006), vol. 4, p. 501-507 (nr. 2237), vol. 5, p. 912-914 (nr. 3390); Estienne (1566), p. 361-364.
- 7 NA, 3.19.10, inv. nr. 99 Rekening 24 november 1371- 11 november 1372, f. 19r., inv. nr. 100 Rekening 11 december 1372- 11 november 1373, f. 21r.
- 8 De rekeningen van de rentmeesters van Jan van Blois zijn terug te vinden in het Nationaal Archief, 3.19.10 Archief van de Graven van Blois, inv. nrs. 84-104. Informatie over de vogelvangst in 1358 en 1372 is terug te vinden in inv. nr. 86, ongenummerd folio en inv. nr. 99, f. 10v., 12-13, 15v.- 16r.
- 9 Nozeman en Houttuyn (1809), p. 353. De digitale versie kan geraadpleegd worden via de website van de Koninklijke Bibliotheek (<https://www.kb.nl/themas/boekkunst-en-geillustreerde-boeken/nederlandsche-vogelen-van-nozeman-en-sepp>).
- 10 Swaen (1948), p. 55-57; Jacob van Maerlant (1981), p. 136 (vers 4999-5011).
- 11 NA, 3.19.10, inv. nr. 95 Rekening 20 november 1367- 17 november 1368, f. 16v.
- 12 Niermeijer en Smit (1968-1997), p. 508, 561.
- 13 Hüffer (1951), p. 915; Muller (1889-1891).
- 14 NA, 3.19.10, inv. nr. 38 Rekening 24 december 1361- 25 december 1362, f. 100r.; Estienne (1566), p. 361-364.
- 15 NA, 3.19.10, inv. nr. 93 Rekening 23 november 1364- 14 november 1365, f. 11r.
- 16 NA, 3.19.10, inv. nr. 122 Rekening 11 november 1395- 11 november 1396, f. 31v.
- 17 Ibelings (2012), p. 37-46.
- 18 Amsterdam, Allard Pierson, Handbibliotheek, HB-KZL VI 14 D 1.

